

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344131>

УДК 94(477.74):930.253«1918»

THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVES OF ODESA REGION AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE QUADRUPLE ALLIANCE COUNTRIES POLICY IN UKRAINE IN 1918

Taras Vintskovskiy

DSc (History), Associate Professor
Professor at the Department of History of
Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>E-mail: taras.ist@gmail.com

Olena Syniavska

PhD (History), Associate Professor
Department of Philosophy, Political Science,
Psychology and Law
Odesa State Academy of Civil Engineering
and Architecture

4 Didrikhson Str., Odesa, 65029, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>E-mail: ol.syniavska@gmail.com

Citation: Vintskovskiy, T., & Syniavska, O.
(2025) The funds of the State Archives of Odesa
Region as a source for the study of the
Quadruple Alliance countries policy in Ukraine
in 1918, *Chornomors'ka mynuvshyna*:
*transactions of Department Cossack History in the
South of Ukraine*, 20, pp. 101–111.

Submitted: 16.06.2025.

They relate to the study of the events of the Ukrainian Revolution of 1918, in particular the activities of the administrative apparatus, the interaction of representatives of the Ukrainian governments with both local authorities and the Allied command, the response to economic challenges related to the functioning of the financial sector, the implementation of pricing policies, fuel supply, etc. In the vast majority of cases, the material found is in printed form, either originals or copies, including translations of orders and instructions from the Austrian Supreme Command into Russian.

Funding. *The research was conducted within the framework of the project “Ukraine and the Central Powers in 1918: Confrontation and Cooperation in the Black Sea Region” under the EURIZONE grant for Ukrainian researchers (funded by the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No. 871072).*

Keywords: *World War I, Ukrainian Revolution, Quadruple Alliance, Odesa, State Archives of Odesa Region, emigration, Cossacks.*

Abstract

The purpose of the article is to analyse the information potential of the State Archives of the Odesa Region in the context of studying the politics of the countries of the Quadruple Alliance in Ukraine. The scientific novelty of the study lies in the first attempt to systematise the heuristic potential of one of the archival repositories of Ukraine in the context of research on the issues of the First World War and the Ukrainian Revolution of 1918. Conclusions. In the course of the heuristic work, the authors of the article processed the descriptions of fifteen cases from five funds of the repository, among which we should first highlight the funds 4 (Odesa City Duma) and 16 (Odesa City Administration). A much smaller part of the source material was deposited in funds 42, R-4529 and R-4891. According to their origin, the documents can be divided into materials of the supreme authorities of the Ukrainian People’s Republic and the Ukrainian State, local authorities, public organisations, cultural institutions, personal origin and the Supreme Military Command of the Central Powers. According to their official purpose, the updated source base consists of normative and executive documents. According to their content, they can be divided into four thematic blocks reflecting the activities of regional and local authorities under occupation, problems of socio-economic development, functioning of cultural institutions and various aspects of social and political life. The totality of the information contained in the funds of the State Archives of Odesa Region shows that it can serve as a basis for research on the history of the First World War in Central and Eastern Europe in its final stage, mainly covering the regional aspect of the occupation policy of the Quadruple Alliance. Finally, one of the main features of the recovered archival material is the focus on issues related to Odesa and its surroundings, especially within the framework of the Austro-Hungarian Empire’s troop deployment. The level of representativeness of the other stories reflected in the archival sources is quite high.

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ У 1918 РОЦІ

Тарас Вінцовський

доктор історичних наук, доцент
кафедра історії України та СІД,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>
E-mail: taras.ist@gmail.com

Олена Синявська

Кандидат історичних наук, доцент
кафедра філософії, політології,
психології та права, Одеська
державна академія будівництва та
архітектури, вул. Дідріхсона, 4,
Одеса, 65029, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>
E-mail: ol.syniavska@gmail.com

Цитування: Вінцовський Т., Синявська О.
Фонди Державного архіву Одеської області
як джерело вивчення політики країн
Четверного союзу в Україні у 1918 р.
Чорноморська минушина : зап. Від. історії
козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за
ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко
М. О., 2025. Вип. 20. С. 101–111.

Отримано: 16.06.2025 р.
1,1 д.а.

Анотація

Мета статті — проаналізувати інформаційний потенціал Державного архіву Одеської області у річницю вивчення політики країн Четверного союзу в Україні. **Наукова новизна** дослідження полягає у першій спробі систематизувати евристичний потенціал одного з архівосховищ України у контексті дослідження проблематики Першої світової війни та Української революції у 1918 р. **Висновки.** У ході евристичної роботи автори статті опрацювали описи півтора десятка справ п'яти фондів сховища, з-поміж яких слід передусім виділити фонди 4 («Одеська міська дума») та 16 («Одеська міська управа»). Значно менша частина джерельного масиву відклалася у фондах 42, Р-4529 та Р-4891. За походженням виявлені документи можна розділити на матеріали вищих органів влади УНР та Української Держави, місцевих органів влади, громадських організацій, закладів культури, особового походження та вищого військового командування Центральних держав. За службовим призначенням актуалізовану джерельну базу складають нормативні та виконавчі документи. За змістом їх можна згрупувати у чотири тематичні блоки, які відбивають діяльність регіональних та місцевих органів влади в умовах окупації, проблеми соціально-економічного розвитку, функціонування закладів культури та різноманітні аспекти суспільно-політичного життя. Сукупність інформації, носіями якої є документи фондів ДАОО, свідчить, що вона може слугувати основою для досліджень з історії Першої світової війни у Центрально-Східній Європі на її завершальному етапі, здебільшого висвітлення регіонального аспекту окупаційної політики країн Четверного союзу. Адже однією з головних особливостей віднайдених архівних матеріалів є фокусування уваги на питаннях, пов'язаних з Одесою та навколишніх теренів, насамперед у межах розташування військ Австро-Угорської імперії.

Достатньо високим є рівень репрезентативності інших сюжетних ліній, відбитих в архівних джерелах. Вони стосуються вивчення подій Української революції у 1918 р., зокрема, діяльності управлінського апарату, взаємодії представників українських урядів як з органами місцевого самоврядування, так і союзницьким командуванням, реакції на виклики економічного характеру, пов'язані з функціонуванням фінансової сфери, реалізації цінової політики, забезпечення паливом тощо. У переважній більшості випадків виявлені матеріали зберігаються у друкованому варіанті, є оригіналами або копіями, зокрема, перекладами наказів та розпоряджень вищого австрійського командування російською мовою.

Фінансування. Дослідження проведено в рамках реалізації проєкту «Україна і Центральні держави у 1918 р: конфронтація та співпраця в Причорноморському регіоні» за грантом EURIZONE для українських дослідників (фінансування від програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» в рамках грантової угоди № 871072).

Ключові слова: Перша світова війна, Українська революція, Четверний союз, Одеса, Державний архів Одеської області, еміграція, козацтво.

Наукові студії з історії Першої світової війни, подальшого падіння імперій та поява на мапі Європи нових національних держав, сформували значну інтелектуальну спадщину, у тому числі у річищі українських державотворчих процесів, більш відомих під уживаною дефініцією Українська революція. Тісні причинно-наслідкові зв'язки між зазначеними процесами вже давно не викликають сумнівів у дослідників епохи, а чи не найлаконічніше з цього питання висловився Я. Грицак: «між Першою світовою війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл» [8, с. 103].

Разом з тим, якщо час закінчення Великої війни здебільшого не викликає сумнівів, й датується підписанням Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., то верхня хронологічна межа Української революції залишається вельми дискусійною. Найтрадиційніший варіант фіксації завершення активної фази боротьби за збереження національної держави прив'язаний до 1921 р. [19, с. 7], що навіть закріплено у назві відповідного академічного підрозділу у стінах Інституту історії НАН України. Його підважують версії які найчастіше пролонгують фінальну фазу революції до 1923 р. [9, с. 246-247]. Інший підхід обґрунтовує С. Кульчицький, система аргументації якого базується на тезі, що Українська революція, яка «почалася з повалення самодержавства, завершилася утворенням Української Народної Республіки і проголошенням її незалежності», а російсько-українська війна зими 1917-1918 рр. «поклала початок українським національно-визвольним змаганням» [16, с. 195].

Таким чином 1918 р. водночас є останнім роком глобального військового конфлікту, і значною мірою визначальним щодо концептуалізації державотворчих процесів у регіоні Центрально-Східної Європи: завершення Української революції (С. Кульчицький), її продовження на основі консервативних принципів (Ю. Терещенко [25]) або тимчасовою паузою у вигляді контрреволюції (антитези «національно-демократичного етапу») (В. Верстюк [2]).

Ключовою подією у процесі безпосереднього перетворення «українського питання» (термін запропонував професор Гетеборгського та Уппсальського університетів Р. Челлен) в публічно-правовий чинник Великої війни стало укладення Брестського миру, відтак визнання УНР суб'єктом політичного процесу, і подальший вступ військ країн Четверного союзу на терени Української республіки. Уряди Німецької та Австро-Угорської імперій отримали можливість реалізувати свої східноєвропейські проєкти, розділивши *de facto* окуповану Україну (*de jure* залишаючись союзниками) на дві зони контролю. До німецької увійшли Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії, до австрійської – Подільська, Херсонська, Катеринославська. Волинську губернію Берлін та Відень розділяли між собою, при цьому залізничний і водний транспорт опинився під контролем німецького командування.

Попри тектонічні геополітичні зміни в окресленій частині континенту в роки Першої світової війни, її українська складова тривалий проміжок часу залишалася на маргінесі професійних інтересів спільноти істориків. Фактично наукове освоєння визначеної проблематики розпочалося лише у другій половині ХХ ст. Дослідники УРСР передусім аналізували «експансіоністські плани» Берліна, українсько-німецькі відносини на завершальному етапі війни, але вони розглядалися не як самостійні явища, а у контексті встановлення більшовицької влади. За словами О. Рєнта і Б. Янишина у подальшому німецький вимір «українського питання» не зазнав концептуальних змін, натомість зусиллями В. Сарбея, С. Трояна, С. Попика, В. Литвина ґрунтовніше вивчалися австрійські експансіоністські плани щодо українських земель. При цьому регіональний вимір проблематики отримав очевидний дисбаланс на користь Галичини, Буковини і частково Волині [23].

Зрештою комплексне дослідження політики Центральних держав в Україні здійснено в межах низки монографій, авторами яких стали українські, австрійські, німецькі, польські, російські історики [24; 20; 17; 6; 28]. Зокрема О. Кураєв дійшов висновку про суперечливе ставлення Берліна до «української спільноти», позаяк воно балансувало між бажанням реалізувати власні стратегічні завдання та вимушеною готовністю враховувати інтереси несподіваного союзника. А політика Дунайської монархії щодо українського чинника мала стійку залежність від загальної воєнної ситуації, де Відень відіграв роль молодшого партнера Німецької імперії. На його думку падіння Центральної Ради ознаменувало новий етап формування «східної політики» Берліна, зорієнтованої на тривале економічне проникнення в Україну [17, с. 357, 361].

Суголосними з тезами О. Кураєва слід вважати висновки колективу авторів праці «Україна між самовизначенням та окупацією» (керівник В. Дорнік). Попри очевидну зацікавленість урядів обох

імперій в освоєнні матеріальних ресурсів України, їх політика виявилася цілковитим провалом, адже політичні, господарські та соціальні настанови, продуковані командуванням окупаційних військ, виявилися неприйнятними для більшої частини українського суспільства. Окрім іншого, «корупція та свавілля, які панували в зоні, контрольованій австро-угорськими військами, поглибили упереджене ставлення до окупаційних військ» [28, с. 453-454]. До новітніх досліджень про німецько-австрійські протиріччя щодо реалізації окупаційної політики в Україні належить стаття Р. Пирога, висновки якого підтверджують вищезазначені тези [22].

Повертаючись до ремарки про регіональний дисбаланс у дослідженнях, її слід вважати симптоматичною. Для прикладу, південний регіон нерідко трактується як частина єдиного політико-культурного простору України. Не ставлячи під сумнів соборність Української держави в її етнографічних кордонах, мусимо зауважити, що південна частина УНР щонайменше за формальною ознакою виокремлювалася з-поміж решти територій. Адже у лютому 1918 р. уряд В. Голубовича ухвалив рішення про створення спеціальної адміністративної інституції по управлінню визначеними землями – Головний крайовий комісаріат Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній.

Чималий евристичний потенціал наукових студій з історії Української революції в південному регіоні засвідчує тематичний науково-бібліографічний покажчик. Адже перебігу подій у Південній Україні присвячено близько сотні публікацій (це далеко не повний перелік), що помітно більше у порівнянні з іншими субрегіонами країни [29]. Зокрема модернізаційним процесам на півдні України у роки Великої війни та революцій присвячена монографія запорізьких авторів [26; 27]. Суспільно-політичні процеси в регіоні вивчали Т. Пентер [33], В. Гвоздик [5], Т. Бикова [1], О. Господаренко [7], О. Шишко [30], Т. Вінцовський [4], О. Синявська [32] та інші. Однак у переважній більшості випадків політика держав Почвірного союзу в Центрально-Східній Європі не виділялася в окрему сюжетну лінію. Певним винятком є праці, в яких аналізувалася діяльність міської думи Одеси на початку австро-німецької окупації [3], персональний вимір іноземної присутності в регіоні [21] тощо.

Подальше дослідження подій в Південній Україні на зламі Першої світової війни та революційних трансформацій може бути поглиблене завдяки підготовці спеціалізованих археографічних видань, що стояло на порядку денному в профільних академічних структурах. Зокрема у передмові до монографії «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» зазначалося: «Планується спрямувати науковий потенціал колективу [Інституту історії України НАНУ] також на створення документального видання, яке б дозволило широкому загалу читачів ознайомитися з архівними матеріалами 1914-1918 рр. [...]» [23, с. 16].

Наразі пізнавальний інтерес становить збірка документів під назвою «Події в Україні 1914-1922 рр.: їх значення та історичні передумови», підготовлена до друку колишнім капеланом УГА, викладачем Віденських гімназії та Вищої технічної школи Т. Горникевичем. Матеріали книги, автором передмови якої став австрійський професор В. Пльохль, проливають світло на особливості політики уряду Австро-Угорської імперії щодо «української справи», однак без виокремлення південного регіону [31]. Частково сказане стосується видання, присвячене Миколаївщині (в сучасних адміністративно-територіальних кордонах) [18].

Вивчаючи період перебування військ Австро-Угорської та Німецької імперій на території України у 1918 р., науковці акцентували увагу на важливості архівних матеріалів для комплексного розкриття досліджуваної проблеми. Джерельну базу даної теми у своїх публікаціях аналізували практично всі вказані вище дослідники, однак вони охоплювали переважно той масив документів, що зосереджений в центральних архівах України, Австрії, Німеччини. На відміну від них, завданням нашої статті є аналіз тих джерел, що зосереджені виключно в межах однієї архівної установи – Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). Проблематика була обрана не випадково, адже на сьогодні залишаються відкритими питання щодо запровадження у науковий обіг матеріалів регіональних архівних установ та ролі таких документів у вивченні діяльності австро-угорської та німецької військової влади в Україні, зокрема в південному регіоні та Одесі.

Наразі істориками не повною мірою реалізовано евристичний потенціал ДАОО, у сховищах якого зберігаються справи, прямо або опосередковано присвячені політиці країн Четверного союзу в Україні. Тому ставимо за мету комплексно проаналізувати інформаційний потенціал заявленого архівосховища у річизці вивчення винесеної у заголовок статті тематики. Її реалізацію вбачаємо можливою за умови виконання наступних дослідницьких завдань: шляхом ретельного вивчення

описів архівних фондів виявити справи, котрі відповідають задекларованій проблематиці; за допомогою методу класифікації систематизувати актуалізовані документи; визначити їх значущість для подальшого освоєння заявленої теми; з'ясувати стан зберігання виявлених матеріалів.

Об'єктивне оцінювання справ для визначення повноти та достовірності наданої інформації щодо досліджуваної теми допоможе підвищити цінність цих масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення та включення в науковий обіг, а також покращить пізнавальні можливості дослідника. Для узагальнення інформації щодо таких архівних джерел проведемо систематизацію за наступними параметрами: за фондами, у яких зберігаються документи; за змістом та призначенням документів; за особливістю використання у наукових дослідженнях.

Документи, які відбивають діяльність австро-угорської військової влади в південному регіоні України, розпорочені у ДАОО між декількома фондами. В першу чергу – це фонди Одеської міської думи та Одеської міської управи, в яких зберігаються матеріали офіційного характеру: накази, розпорядження, постанови, протоколи (журнали) засідань, стенограми, офіційна кореспонденція (листи, звернення, телеграми) тощо.

Фонд 4 «Одеська міська дума» вміщує понад 30 тисяч одиниць зберігання за 1796-1919 рр., що розподілені за тематично-хронологічним принципом в 60 описів. Документи, які безпосередньо стосуються заявленої теми, зібрані переважно в межах справи 987 «Протоколи засідань Одеської думи» [10]. Частина із наведеної там інформації дублюється у справі 135 «Стенографічні звіти Одеської міської думи за 1918 р.» [11].

Найбільша кількість віднайдених нами документів, що розкривають різноманітні аспекти перебування військ Австро-Угорської імперії на території Одеси та Північно-Західного Причорномор'я, акумульована в фонді Одеської міської управи, яка була виконавчим органом міської думи. У цьому фонді нараховується 79 описів з понад 38000 одиниць зберігання за період з 1873 р. по 1920 р. Як і у фонді Одеської міської думи, тут зібрані переважним чином документи офіційного характеру, складені відповідно до типових зразків. Трапляються також індивідуальні документи, написані у довільній формі, але найбільше – офіційної кореспонденції: листування австро-угорської військової адміністрації з головним комісаром УНР, з головним уповноваженим українського уряду в районі розташування військ Австро-Угорської імперії, листування у справах одеського градоначальника [12; 13].

Окремі документи, що розкривають соціальну політику командування австро-угорських військ в Одесі, та південному регіоні загалом, віднайдені в фонді Р-4529 «Одеська губернська комісія з виявлення збитків, завданих радянській владі іноземною інтервенцією та білогвардійцями» [15] та фонді 42 «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» [14] в ДАОО.

Аналіз документів, що зберігаються у вказаних фондах ДАОО, дає підстави умовно об'єднати їх в чотири тематичні групи: 1) матеріали, що характеризують діяльність місцевих органів влади; 2) документи щодо різноманітних аспектів суспільно-політичного життя; 3) матеріали, які розкривають проблеми соціально-економічного розвитку та 4) інформація щодо функціонування закладів культури. Важливо відзначити, що багато документів є поліінформативними, і за змістом можуть бути віднесені до декількох груп одночасно, тому запропонований поділ є умовним.

Першу групу переважно складають тексти офіційного характеру, датовані березнем – липнем 1918 р. Найперше тут увагу привертає документ німецькою мовою, без дати та без вихідних даних під назвою «Умови домовленості, досягнутої командуванням німецьких військ стосовно окупації міста Одеси» [12, арк. 4]. Очевидно, зазначений документ міг бути складений у березні 1918 р., відразу після входження союзницьких військ до головного міста регіону.

Після укладення Брест-Литовського мирного договору з урядом УНР німецькі війська перейшли у наступ по усій лінії фронту 18 лютого 1918 р. 10 дивізій Австро-Угорської імперії, у складі яких перебував окремий загін українських Січових стрільців під командуванням ерцгерцога В. фон Габсбург-Лотрінгена, розпочали просування на одеському напрямку 24 лютого [20, с. 96], і вже 13-14 березня армії Центральних держав оволоділи містом. У результаті успішного завершення кампанії німецьке командування улаштувалося у готелі «Пассаж», а під фельдкомендатуру (комендант фон Фогель) пристосували готель «Північний». Комендантом міста від австро-угорських військ спочатку став фельдмаршал-лейтенант М. фон Ессер, а згодом фельдмаршал-лейтенант Е. фон Бьольц [3, с. 41-42].

У вказаних умовах фіксувалася домовленість між міською владою та союзницьким військовим командуванням щодо перебування їх військ на території Одеси. Згідно змісту домовленостей, делегати від міського управління погоджувалися на окупацію міста «у мирний спосіб», за умови співпраці та збереження усіх політичних свобод – слова, друку, свободи зібрань тощо. Виключно під австро-угорським військовим командуванням знаходилися ті райони міста, в яких дислокувалися австро-угорські та німецькі війська.

З точки зору розмежування повноважень місцевої та окупаційної влади важливе значення має ще один документ, датований березнем 1918 р. та адресований командирю 12-го австро-угорського корпусу фельдцейхмайстеру Р. фон Брауну. Йдеться про розпорядження міського голови В. Богуцького щодо призначення керівників продуктового, військового, фінансового, технічного, будівельного, освітнього та інших відділів міського господарства, з інформацією про можливість співпраці окупаційної влади з цими відділами у вирішенні різних питань [12, арк. 8-8зв].

В одеському архіві збереглися оригінали декількох документів, які дозволяють простежити відносини австро-угорської влади в Одесі не тільки з місцевим самоуправлінням, а і з представниками уряду УНР. Так, у листуванні іноземної військової адміністрації з головним крайовим комісаром Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Комірним знаходимо звернення останнього до В. Богуцького з вказівкою зноситися з командуванням військ Австро-Угорської імперії за посередництва головного комісара, і лише з принципових питань [13, арк. 36]. Природу появи подібної вказівки, на нашу думку, може пояснити інший документ, що зберігається у тому ж фонді, але в справі листування австро-угорського командування з міським самоврядуванням: звернення міського голови до С. Комірного з проханням посприяти перед військовою владою у справі оплати містянам послуг, наданих іноземним військам. Звернення було перекладено німецькою мовою та надіслано Головнокомандувачу військами Дунайської імперії в Україні фельдмаршалу Е. фон Бьом-Ермолі [12, арк. 158].

До другої групи відносимо документи, які розкривають особливості суспільно-політичного життя в південному регіоні у період окупації. Хронологічно документи цієї групи датуються березнем – жовтнем 1918 р., тобто охоплюють практично увесь період перебування союзницьких військ у південному регіоні. Як і у попередній групі, переважна більшість документів носять офіційний характер, це різноманітні розпорядження, звернення, прохання тощо від представників міських органів влади до уповноважених УНР чи представників іноземних військ, та навпаки.

Важливими джерелами, які дають можливість встановити коло посадових осіб та локалізацію розміщення австро-угорських військ є звернення до одеських міської думи та міського голови від 5, 18 й 19 квітня 1918 р. [12, арк. 124, 128, 141]. У них зазналося, що призначене військовим командуванням міське командування на чолі з комендантом полковником Презенсом розташовується в готелі «Брістоль» (знаходиться по вулиці Італійській, 15), морське командування на чолі з капітаном Ратковичем – в приміщенні Англійського клубу (вулиця Італійська, 2), а військове командування – на Миколаївському бульварі (тепер – Приморський бульвар). Значна кількість документів, що зберігаються у фондах ДАОО, віддзеркалюють гостру для міста проблему розквартирування союзницьких військ, а подекуди і самовільного зайняття ними міських приміщень. Розселенням австрійських та німецьких офіцерів займався спеціальний квартирний відділ міської управи, який у серпні 1918 р. повідомляв, що для потреб військової комендатури з березня по липень включно було видано 1070 квартирних білетів та надано 1400 кімнат, значна кількість офіцерів розміщена в готелях та гуртожитках, або отримали кімнати при своїх канцеляріях [12, арк. 298-299].

Аналіз віднайдених документів дає підстави стверджувати, що поширеною проблемою були арешти містян з боку окупаційної влади. Збереглися звернення міського голови та гласних думи до уповноваженого українського уряду у районі розташування австро-угорських військ С. Гербеля з проханнями пояснити причини арештів різних громадських діячів та службовців. Такими арештами австро-угорська влада намагалася упередити можливу загрозу з боку агентів більшовицької партії, потенційних організаторів збройного виступу та боротися з різного роду провокаціями, у тому числі кримінального характеру. Наприклад, у записці на ім'я одеського міського голови фельдмаршал-лейтенант Е. фон Бьольц, який з 1 червня 1918 р. став військовим губернатором Одеси, вказував, що причиною арешту студентів Є. Люцидарського і А. Валичека стала купівля ними снарядів з невідомою метою. Після того як патруль відібрав у них зброю, хлопці були звільнені [12, арк. 170].

Те, що провокації і навіть замах на австрійських військових мали місце, наочно ілюструє звернення від цісарської та королівської внутрішньої служби до міської думи від 29 березня 1918 р. з вимогою зібрати інформацію та надати пояснення щодо невідомих осіб, які стріляли у військовий пост, виставлений поблизу Юнкерської школи [12, арк. 72-73].

Ще одна показова історія викладена у протоколі, складеному на початку квітня 1918 р. начальником юридичного відділу міської управи Одеси В. Недзвезьким. У документі повідомлялося, що 23 березня 1918 р. у місті Миколаєві полковник німецьких військ Гільгаузен заарештував міського голову В. Костенка (Миколаїв входив в зону окупації військами Німецької імперії – *авт.*). Згідно офіційного звинувачення йому висунули підозру в допомозі протидії місцевого населення німецькому окупаційному загону, а також недонесення про підготовку антинімецького повстання в Миколаєві. Заарештований був доставлений в Одесу, де утримувався під вартою. Звільнити В. Костенка вдалося тільки за два тижні, коли у справу втрутився головний крайовий комісар Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Комірний, якому було передано відповідне клопотання міського голови Одеси В. Богуцького. За його особистим дорученням справою звільнення В. Костенка займався представник міського самоврядування К. Кровопусков. В ДАОО зберігаються протокол про звільнення В. Костенка, рішення Одеської міської думи щодо надання повноважень К. Кровопускову та підписка миколаївського міського голови про невіїзд з Одеси до завершення слідства [13, арк. 35].

Третю групу складають документи, що розкривають питання соціально-економічного розвитку. Це – найчисельніша група, оскільки вдалося виявити понад 50 таких текстів. Хронологічно вони також відносяться до періоду березня – жовтня 1918 р. і включають різноманітні звернення, повідомлення, розпорядження, прохання. Адресатами виступали як очільники влади УНР в Одесі, так і представники міського управління та австро-угорського командування. Адресантами були як можновладці, так і містяни, які зверталися за допомогою чи покровительством.

Більшість таких джерел стосуються питань звільнення від австро-угорських військ певних приміщень чи складів – наприклад, курортних приміщень на Куяльницькому лимані, ресторану в Олександрівському парку, заводських приміщень та інших. В архівних справах збереглися скарги мешканців приміських сіл на насильницькі дії військових. На початку березня 1918 р. до Одеської міської управи надійшла скарга від жителів села Крива Балка на німецьких солдат, які відбирали у них продукти та фураж для коней, погрожуючи зброєю. Скаргу підписало 25 осіб [12, арк. 47]. 28 березня 1918 р. канцелярією міського голови Одеси була зареєстрована заява загальних зборів села Нерубайське, під якою поставили підписи 92 мешканця на чолі з комісаром села Г. Єлагіним. До заяви додавався список завданих матеріальних збитків та погроз з боку австро-угорських та німецьких військ [12, арк. 25-27].

Те, що на такі заяви реагували і міське самоуправління, і окупаційна влада, дають підстави стверджувати щонайменше два документи. Перший – наказ міського командування Австро-Угорської армії від 18 квітня 1918 р. із заборобою військовим частинам здійснювати реквізиції у місцевого населення, натомість за продовольство та фураж для коней виплачувати гроші у повному обсязі [12, арк. 131-132]. Другий – прохання міського голови В. Богуцького до головного комісара УНР в Одесі С. Комірного від 30 квітня 1918 р. проконтролювати дозволені австро-угорським командуванням «примусові закупівлі» військовими частинами продовольства у місцевого населення, оскільки це могло нашкодити постачанню міста [13, арк. 61].

До четвертої групи відносимо матеріали, які висвітлюють питання функціонування закладів культури – бібліотек, навчальних закладів, театрів. За змістом більшість з них перегукуються з матеріалами, які автори цієї статті включили до другої групи, й стосуються питань, пов'язаних із самовільним зайняттям приміщень міських установ культури та освіти.

Протягом березня-квітня 1918 р. австро-угорськими військами були зайняті території Астрономічної й Магнітно-метеорологічної обсерваторій та Ботанічного саду Новоросійського (Одеського) університету, будівлі 3-ї та 7-ї Одеських гімназій, приміщення курсів підготовки вчителів та міського народного училища, реміснична школа РТПіТ [14, арк. 1, 5, 8]. Керівництво згаданих установ скаржилося на погрози зброєю та побиття, вказувало на неможливість проводити навчання в умовах перебування солдат та розміщення зброї у межах навчальних закладів.

На неправомірні дії австро-угорських військ надходили заяви та скарги і від вчителів Одеського навчального округу (ОНО). Так, в ДАОО збереглися рапорти законоучителя Святопокровського вищого училища Одеського повіту священника М. Кисича та директора Вознесенської гімназії А. Єпіфанова до попечителя ОНО [12, арк. 46, 121]. У цих рапортах повідомлялося про обшуки, які влаштували австрійські солдати в навчальних приміщеннях і житлових кімнатах, та арешти вчителів. Міська влада намагалася реагувати, надсилаючи заяви з проханням розібратися в ситуації та сприяти звільненню будівель. Ці заяви підтримували і уповноважені українського уряду в Одесі [14, арк. 3], але наразі невідомі випадки з позитивним вирішенням таких клопотань.

Отже, фонди Державного архіву Одеської області залишаються важливим місцем зберігання інформації про перебування військ країн Четверного союзу в Україні. У ході евристичної роботи автори статті опрацювали описи півтора десятка справ п'яти фондів сховища, з-поміж яких слід передусім виділити фонди 4 «Одеська міська дума» та 16 «Одеська міська управа», котрі уміщують левову частку матеріалів про політику Берліна та Відня у Центрально-Східній Європі. Значно менша частина джерельного масиву відклалася у фондах 42, Р-4529 та Р-4891. Загалом йдеться про щонайменше півтисячі сторінок тексту різного спрямування.

За походженням їх можна розділити на матеріали вищих органів влади УНР та Української Держави (у тому числі повноважних представників урядів, котрі перебували в Одесі), місцевих органів влади (здебільшого міської думи та міської управи Одеси), громадських організацій (представляли інтереси професійних спілок, промислових та торговельних компаній тощо), закладів культури (університет, гімназії), особового походження (передусім клопотання щодо ув'язнених іноземною військовою владою) та вищого військового командування Центрально-Східних держав.

За службовим призначенням актуалізовану джерельну базу складають нормативні (здебільшого організаційно-розпорядчі матеріали) та виконавчі (листування між органами влади й військовим командуванням, звіти про виконання, доповідні записки, протоколи засідань органів самоврядування та інше) документи. За змістом їх можна згрупувати у чотири тематичні блоки, які відбивають діяльність регіональних та місцевих органів влади в умовах окупації, проблеми соціально-економічного розвитку, функціонування закладів культури та різноманітні аспекти суспільно-політичного життя. Слід зазначити, що пропонований підхід у певних випадках є умовним, позаяк у частині текстів закодовано поліваріативну інформацію, яка водночас може висвітлювати суміжну проблематику. Сказане передусім стосується діяльності місцевої адміністрації, її взаємодії з австрійським генералітетом та офіцерським корпусом.

Сукупність інформації, носіями якої є документи фондів ДАОО, свідчить, що вона може слугувати основою для досліджень з історії Першої світової війни у Центрально-Східній Європі на її завершальному етапі, здебільшого висвітлення регіонального аспекту окупаційної політики країн Четверного союзу. Адже однією з головних особливостей віднайдених архівних матеріалів є фокусування уваги на питаннях, пов'язаних з Одесою та навколишніх теренів, насамперед у межах розташування військ Австро-Угорської імперії.

Достатньо високим є рівень репрезентативності інших сюжетних ліній, відбитих в архівних джерелах. Вони стосуються вивчення подій Української революції у 1918 р., зокрема, діяльності управлінського апарату, взаємодії представників українських урядів як з органами місцевого самоврядування, так і союзницьким командуванням, реакції на виклики економічного характеру, пов'язані з функціонуванням фінансової сфери, реалізації цінової політики, забезпечення паливом тощо. Науковим інтересам дослідників вищої та середньої школи можуть слугувати матеріали про здійснення освітнього процесу в умовах матеріально-побутових обмежень, сформованих внаслідок присутності окупаційних військ у Північно-Західному Причорномор'ї.

Джерела та література:

1. Бикова Т. Суспільно-політичні процеси у Криму в 1917 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України, 2004. Вип. 10. С. 60-81.
2. Верстюк В. Україна: виклики 1918 року. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*: Збірник наукових статей. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 121-136.
3. Вінцовський Т. Одеська міська дума в умовах австро-німецької окупації березня – квітня 1918 року. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-*

- дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Одеса: СПД – ФО Бровкін О. В., 2014. Вип. 9. С. 36-50.
4. Вінцовський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України: монографія. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. 384 с.
 5. Гвоздик В. С. Південь України в революції 1917 – поч. 1918 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В. С. Гвоздик ; Запоріж. дер. ун-т. Запоріжжя, 2002. 19 с.
 6. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.
 7. Господаренко О. В. Висвітлення діяльності місцевих органів самоуправління в період української національної революції 1917 – 1920 рр. на Півдні України в новітніх історичних дослідженнях. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк. 2005. № 3/4 (25/26). С. 236-241.
 8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. К.: Генеза, 2000. 249 с.
 9. Грицак Я. Українська революція 1914-1923: нові інтерпретації. *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2-3. С. 254-269.
 10. Держархів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 987. 145 арк.
 11. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 135. 144 арк.
 12. ДАОО. Ф. 16. Оп. 94. Спр. 125. 396 арк.
 13. ДАОО. Ф. 16. Оп. 94. Спр. 89. 68 арк.
 14. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2105. 281 арк.
 15. ДАОО. Ф. Р-4529. Оп. 1. Спр. 2. 93 арк.
 16. Кульчицький С. Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: деконструкція більшовицького міфу про революцію / Ін-т історії України НАН України. К., 2021. 244 с.
 17. Кураєв О. Політика Німеччини та Австро-Угорщини: український напрямок. Київ, 2009. 456 с.
 18. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Ліон, 2019. 744 с.
 19. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років / Гол. редкол. В. А. Смолій; кер. авт. кол. В. Ф. Верстюк. К.: Наук. думка, 2011. Кн. 1. 390 с.
 20. Павленко Ю. В., Храмов Ю. О. Українська державність у 1917-1919 рр. : (історико-генетичний аналіз). К.: Манускрипт, 1995. 116 с.
 21. Пиріг Р. Едуард фон Бельц: одеська трагедія австрійського фельдмаршала. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.*: Зб. наук. праць. К., 2021. Вип. 16. С. 71-81.
 22. Пиріг Р. Німецько-австрійські протиріччя окупаційної політики в Україні 1918 року. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*: Зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. Вип. 17. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 92-110.
 23. Реєнт О. П., Янишин Б. М. Перша світова війна в українській історіографії. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Історичні нариси*. Друге видання / Упорядник О. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2020. С. 33-35.
 24. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.
 25. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19-37.
 26. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
 27. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
 28. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / Упорядник Вольфрам Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
 29. Українська революція і державність (1917-1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін.; наук. ред.: С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. Капелюшного; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська; бібліогр. ред. Л. С. Новосолової. Київ: НБУВ, 2018. 817 с.

30. Шлико О. Г. До історії українського руху в Одесі: квітень 1917 року. *Записки історичного факультету* / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2007. Вип. 18. С. 90-100.

31. Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-22: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Band I. Philadelphia, 1966-1969. 450 p.

32. Syniavska O. Bolshevik policy in South of Ukraine in 1918: essence, implementation, and consequences. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*. Warszawa, issue 1, p.86-103.

33. Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2000. 469 p.

References:

1. Bykova T. (2004). Suspilno-politychni protsesy u Krymu v 1917 r. [Socio-political processes in the Crimea in 1917]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 10. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 60–81. [in Ukrainian].

2. Verstiuk V. (2019). Ukraina: vyklyky 1918 roku [Ukraine: Challenges of 1918] *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 14. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 121–136. [in Ukrainian].

3. Vintskovskyi T. (2012). *Formuvannia i diialnist orhaniv vlady Tsentralnoi Rady na pivdni Ukrainy* [Formation and activity of the Central Rada authorities in the south of Ukraine]. Sumy: Drukarskyi dim «Papirus». [in Ukrainian].

4. Vintskovskyi, T. (2014). Odeska miska дума v umovakh avstro-nimetskoï okupatsii bereznia–kvitnia 1918 roku [Odesa City Duma under the Austro-German occupation of March–April 1918]. *Chornomorska mynuvshyna*. Odesa: SPD – FO Brovkin O. V., Iss. 9, pp. 36–50. [in Ukrainian].

5. Hvozdyk V. S. (2002). *Pivden Ukrainy v revoliutsii 1917–poch. 1918 rr.* [The South of Ukraine in the Revolution of 1917–early 1918]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Zaporiz. der. un-t. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

6. Holovchenko V. I., Soldatenko V. F. (2009). *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny* [The Ukrainian Question during the First World War]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].

7. Hospodarenko O. V. (2005). Vysvitlennia diialnosti mistsevykh orhaniv samoupravlinnia v period ukrainskoï natsionalnoï revoliutsii 1917–1920 rr. na Pivdni Ukrainy v novitnikh istorychnykh doslidzhenniakh [Coverage of the activities of local self-government bodies during the Ukrainian National Revolution of 1917–1920 in the South of Ukraine in the latest historical research]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Donetsk. No 3/4 (25/26). P. 236-241. [in Ukrainian].

8. Hrytsak Ya. (1999). Ukrainska revoliutsiia 1914–1923: novi interpretatsii [The Ukrainian Revolution of 1914–1923: new interpretations]. *Ukraina moderna*. P. 2–3. Lviv, pp. 254–269. [in Ukrainian].

9. Hrytsak Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoï natsii 19–20 st.* [Essay on the History of Ukraine: formation of the modern Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

10. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti (Ukraina) [State Archives of the Odesa region (Ukraine)] (as follows - DAOO). F.4 (Odeska miska дума). Op. 1. Spr. 987. (Protokoly zasidan Odeskoi dumy) 145 ark. [in Russian].

11. DAOO. F.4 (Odeska miska дума). Op. 4. Spr. 135. (Stenohrafichni zvity Odeskoi miskoi dumy za 1918 r.) 144 ark. [in Russian].

12. DAOO. F.16 (Odeska miska uprava). Op. 94. Spr. 125. (Lystuvannia z avstro-uhorskyim komanduvanniam) 396 ark. [in Russian].

13. DAOO. F.16 (Odeska miska uprava). Op. 94. Spr. 89. (Lystuvannia avstro-uhorskoï viiskovoi administratsii z holovnym komisarom Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky) 68 ark. [in Russian].

14. DAOO. F.42 (Kantseliariia popechytelia Odeskoho navchalnoho okruhu). Op. 35. Spr. 2105. (Pro zakhoplennia avstro-uhorskyim viiskamy prymishchen navchalnykh zakladiv) 281 ark. [in Russian].

15. DAOO. F. P-4529 (Odeska hubernska komisiia z vyivlennia zbytkiv, zavdanykh radianskii vladi inozemnoiu interventsiiu ta bilohvardiitsiamy). Op. 1. Spr. 2. (Svidchennia ta akty riznykh vidomstv pro zbytky) 93 ark. [in Russian].

16. Kulchytskyi S. (2021). Rosiia i Ukraina v pershyi rik pislia povalennia samodержавstva: dekonstruktsiia bilshovytskoho mifu pro revoliutsiiu [Russia and Ukraine in the first year after the overthrow

- of the autocracy: deconstructing the Bolshevik myth of revolution]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Kuraiev O. (2009). *Polityka Nimechchyny ta Avstro-Uhorshchyny: ukrainskyi napriamok* [The Policy of Germany and Austria-Hungary: the Ukrainian Direction]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
18. Levchenko L. L. (upor.) (2019). *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r.–kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy* [Mykolaiv region in the midst of revolutionary events: March 1917–April 1918: Documents and materials]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
19. *Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. Kn. 1. (2011) Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Pavlenko. Yu. V., Khramov, Yu. O. (1995). *Ukrainska derzhavnist u 1917–1919 rr.: (istoryko-henetychnyj analiz)* [Ukrainian statehood in 1917–1919: (historical and genetic analysis)]. Kyiv: Manuskryst. [in Ukrainian].
21. Pyrih R. (2021). Eduard fon Belts: odeska trahediia avstriiskoho feldmarshala [Eduard von Belz: Odesa tragedy of the Austrian field marshal]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 16. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 71–81. [in Ukrainian].
22. Pyrih R. (2022). Nimetsko-avstriiski protyrichchia okupatsiinoi polityky v Ukraini 1918 roku [German-Austrian contradictions of the occupation policy in Ukraine in 1918]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 17. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 92–110. [in Ukrainian].
23. Reient O. P. (2020). *Persha svitova viina v ukrainskii istoriohrafii* [The First World War in Ukrainian Historiography]. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. Istorychni narysy*. Druhe vydannia. Kyiv: Klio. P. 33–35. [in Ukrainian].
24. Reient O., Serdiuk O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina* [The First World War and Ukraine]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
25. Tereshchenko Yu. I. (2008). Hetmanat Pavla Skoropadskoho yak proiav konservatyvnoi revoliutsii [Pavlo Skoropadskyi's Hetmanate as a manifestation of the Conservative Revolution]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. No 4. P. 19–37. [in Ukrainian].
26. Turchenko F., Turchenko H. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets 19 st.–1921 r.): Istorychni narysy* [Southern Ukraine: modernisation, World War, Revolution (late nineteenth century–1921): Historical essays]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
27. Turchenko H. F. (2005). *Pivdenna Ukraina na zlami epokh (1914–1922 rr.)* [Southern Ukraine at the turn of the epochs (1914–1922)]. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].
28. Dornik V. (upor.) (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky* [Ukraine between Self-Determination and Occupation: 1917–1922] *Uporiadnyk Volfram Dornik; per. z nim. V. Kamianets; nauk. red. R. Pyrih*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
29. Dubrovina L. A. (edt) (2018). *Ukrainska revoliutsiia i derzhavnist (1917–1921 rr.)* [Ukrainian revolution and statehood (1917–1921)]: nauk.-bibliohr. vyd. Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
30. Shyshko O. H. (2007). *Do istorii ukrainskoho rukhu v Odesi: kviten 1917 roku* [On the history of the Ukrainian movement in Odesa: April 1917]. *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova*. Odesa. Iss. 18. P. 90–100. [in Ukrainian].
31. Hornykiewicz T. (1966-1969). *Ereignisse in der Ukraine 1914–22: Deren Bedeutung und historische Hintergründe* [Events in Ukraine 1914-22: Their significance and historical background]. Band I. Philadelphia.
32. Syniavska O. (2025). Bolshevik policy in South of Ukraine in 1918: essence, implementation, and consequences. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*. Warszawa, iss. 1, pp. 86–103.
33. Penter T. (2000). *Odessa 1917: Revolution an der Peripherie* [Odessa 1917: Revolution on the periphery]. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.